

אוניברסיטת בר-אילן
הפקולטה למדעי היהדות

המרכז לחקר ארץ-ישראל ויישובה

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל

חידושים בחקר מישור החוף

דברי הכנס השנתי השבעה-עשר
של המחלקה ללימודי ארץ-ישראל

יום עיון לכבוד פרופ' יהודה פליקס
יג אייר תשנ"ז 20.5.97

עורך: איל רגב

השער הקדמי: הפסיפס הרומי מלוד, הספין המרכזי בשטח הצפוני (צילום: נ' דוידוב, מתוך חרשות ארכיאולוגיות קה, תשנ"ו, באדיבות רשות העתיקות).

השער האחורי: נבי ימין בסוף המאה התשע-עשרה מקור: C. Wilson, *Picturesque Palestine, Sinai and Egypt*, London 1880, III, p. 116.

רמת גן, תשנ"ז

דור בתקופת הברזל I - נמל ועיר מסחר תחת תמורות תרבותיות וכלכליות

איילת גלבע, אילן שרון
האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

האתר וחפירתו

תל דור (ח' אל בורג') הוא תל גדול על חוף הים, כשלושים ק"מ מדרום לחיפה. האתר מזוהה עם העיר 'Dj-r' המזכרת במקורות המצריים, דור/דאר התנ"כית וδωρα במקורות היווניים. ההיסטוריה של היישוב מתועדת החל מהמאה ה-13 לפסה"נ (על אף שיש ראיות ארכיאולוגיות לקיומה של העיר כבר מתקופת הברונזה התיכונה) ועד לתקופת הצלבנית (Dahl 1915).

האתר ממוקם על כף סלעי בין שני מפרצים. ממערב לרכס הכורכר עליו הוא יושב משתרעת מרחבה נמוכה, המפרידה בינו לבין רכס כורכר שני (שעליו עובר היום הכביש המהיר חיפה-ת"א). ישנן עדויות לכך שבתקופות שונות היה שקע זה מלא במים, והיווה, לחילופין, לגונה של מי ים או ביצת מים מתוקים (Raban 1995: 286-289). במשך התקופות הללו היה האתר מנותק למעשה מהחוף - למעט דרך גישה אחת מצפון-מזרח. מצפון לדור מתחיל חוף הכרמל המפורץ, אולם מדרום לו יש חוף חולי שאין בו מפרצים טבעיים (למעט מפרץ יפו). העובדות הללו - היותה מעגן ממערב הכרחי לכל הפלגה לאורך החוף, וניתוקה למעשה מפנים הארץ - הן המפתח לעיצוב ההיסטוריה של דור ולהבנת תרומתה להיסטוריה של ארץ ישראל. בכל תמורותיה לאורך ההיסטוריה של כאלפיים שנות יישוב רצוף, ותחת שליטה מתחלפת של כנענים, "גויי ים", פניקים, ישראלים, פרסים, יוונים ורומאים - תמיד היתה דור נמל, תחנת מסחר, ונקודת מפגש של מזרח ומערב.

בתל דור וסביבותיו נערכו מספר חפירות במשך השנים - שתיים מהן חפירות גדולות בתל עצמו: בשנות העשרים של המאה ה-20 כאן ג'ון גרסטנג מטעם בית הספר הבריטי לארכיאולוגיה בירושלים, ובשש עשרה השנים האחרונות חופר בתל פרופ' אפרים שטרן, מטעם האוניברסיטה העברית (מרכז ברמן לארכיאולוגיה מקראית) והחברה לחקר ארץ-ישראל ועתיקותיה, בראש משלחת גדולה.*

* המשלחת כוללת כיום קבוצות מאוניברסיטת קליפורניה בברקלי (בראשות א. סטיוארט), האוניברסיטה של מדינת קליפורניה (בראשות ה. גולדפריד), אוניברסיטת ססקצ'ואן (בראשות ק. פולי), וכן קבוצות לא-אקדמיות (שהגדולה שבהן היא קבוצה מגרמניה, בראשות וו. ואריקה האורי). בעונות שונות בעבר השתתפו גם מוסדות נוספים - אוניברסיטת ברנדייס, אוניברסיטת ניו יורק, אוניברסיטת בוסטון, אוניברסיטת מקמסטר והקולג' של דרום קליפורניה. צוות המחקר כולל חוקרים ממוסדות רבים נוספים ובהם אוניברסיטת חיפה, אוניברסיטת תל אביב, מחיאות ישראל, אוניברסיטת קורנל, אוניברסיטת מינסוטה, ביה"ס האמריקאי ללימודים קלאסיים באתונה, ועוד. במרכז הצוות עומד גרעין של אנשי מקצוע המלווים את הפרויקט שנים רבות, ובהם ר. רחנסל-הגיבס, ב. זילברשטיין, ג'. ברג, ג'. זורן וג. ציונית. חלקם, כמו כותבי שורות אלה, גדלו עם הפרויקט משחר לימודיהם ועד לתואר השלישי.

על מנת לאפשר כיסוי יעיל של מגוון הנושאים בהם נתקלת חפירה מודרנית גדולה באתר רב שכבתי, נבחר הצוות מתוך שאיפה להטרוגניות - גם בתקופות ההתמחות, גם בנושאי העניין, וגם באוריינטציה המחקרית. אי לכך, אין החפירה מחויבת לתכנית מחקר יחידה, אלא מנסה לספק בסיס נתונים נרחב למטרות המחקריות השונות של החוקרים השונים המאוגדים במסגרת המשלחת. עשר העונות הראשונות של החפירה נסקרו באופן ממצה על ידי פרופ' שטרן בספרו "דור המושלת בימים" (תשנ"ב) ובדו"ח הסופי של שטחים A ו C (Stern et. al. 1995), ולכן נדון כאן בעיקר במחקרים הנערכים בעשור האחרון. מכין מגוון הנושאים והתקופות בהם אנו עוסקים בחרנו להתמקד כאן בתקופה אחת, משמעותית במיוחד בדור - תקופת הברזל I וראשית הברזל II (סביבות 1150 - 950 לפסה"נ). נפתח בהצגת הרקע ההיסטורי והשאלות המחקריות; נעבור לסקירת השכבות והממצאים - שטח אחרי שטח; אח"כ נרכז את הנתונים במספר דיונים נושאיים; ולבסוף, על קצה המזלג, נתאר את הרעיונות או קוי המחשבה שיש לחוקרים השונים באשר לפרוש ההיסטורי, התרבותי, והכלכלי של הנתונים הללו.

המעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל

בשלהי המאה השלוש-עשרה / ראשית השתיים-עשרה לפסה"נ, היכה משבר שלא היה כדוגמתו את כל התרבויות שסביב הים התיכון (לסיכום עדכני, ראה Ward & Joukowsky 1992). בתוך שנות דור אחד התמוטט סדר-עולם שהחזיק מעמד כאלף שנים. חלק מהתרבויות שעיצבו את תקופת הברונזה - כגון החיתית והמיקנית - נעלמו כליל. 'תקופת אופל' שנמשכה כמאתיים שנה החלה בכל חבלי הארץ בהן פרחו תרבויות אלה. תרבויות אחרות - כמו הממלכה החדשה במצרים - אינן מתמוטטות לגמרי, אך נכנסות לתקופת שפל ארוכה. הדוהים של ארועים אלה ניכרים מהדנובה עד מצרים, ומאיטליה עד מסופוטמיה.

בארץ ישראל מתבטא משבר זה בסיום שלטון-העל המצרי, בהתמוטטות מערך ערי-המדינה הכנעניות, בהופעת חברות כפריות / שבטיות באזורי הספר המזרחי, ושל "גויי הים" במערב. לאחר שוך הסערה מופיעות מספר ישויות חדשות - אשר יעצבו את ההסטוריה של ארץ-ישראל עד לאמצע האלף הראשון לפסה"נ. אלו הן המדינות האתניות (ישראל, יהודה, מואב, אדום ועמון) שנתגבשו מתוך החברות השבטיות שהוזכרו לעיל; הערים הפניקיות שהתהוו על בסיס ערי-מדינה כנעניות ששרדו, והערים הפלשתיות - שמקורן בןחלק מן "גויי הים".

הסיבה, או הסיבות למשבר של סוף תקופת הברונזה הן נושא אחת המחלוקות הסבוכות ביותר בחקר התרבויות העתיקות של הים התיכון. תיאוריות שונות שהועלו בניסיון להסביר את התופעה כוללות הסברים מקומיים, הרואים סדרה מקרית של משברים שארעו במקומות שונים בסמיכות-זמן; דרך הסברים המבוססים על "אפקט דומינו" שבו נפילת תרבות אחת גורמת למשבר בתרבויות אחרות התלויות בה בצורה זו או אחרת (ואין אחידות דעים לא באשר למהות התלות הזאת ולא באשר לנסיבות תחילת תגובת-השרשרת); ועד להסברים כוללניים, הרואים שואה אקולוגית, או

התקפה משולבת של נוודים רעבי-נחלה מהים ומהערבות על הציוויליזציות השבעות והאנינות לאורך חופי הים התיכון.

מסיבות מובנות, התמקד לימוד המשבר הזה בארץ במחקר תהליך ההתנחלות של שבטי ישראל בכנען (וראה למשל פינקלשטיין תשמ"ו, והפניות נוספות שם), ומעט פחות מכך - בחקר הפלשתים (לאחרונה, למשל Dothan & Dothan 1992). ייחודה של דור הוא בכך שיש בה כדי להאיר על משתתפים אחרים בדרמה - "גויי ים" שאינם פלשתים, והפניקים.

בעיית המעורבות של "גויי הים" בדור ואופיה

דומה שהמקורות המצריים העתיקים, במידה שנדרשו בכלל לטוגית הסבר האסון של סוף המאה השלוש-עשרה, תלו את הקולר ב"גויי הים". זהו שם קולקטיבי שבו מכנה המחקר המודרני קבוצות שונות שפעלו ברחבי הים התיכון. רעמסס ה-III, שעצר אותם בשערי מצרים והנציח את נצחונו זה בספרות ובאמנות, תיאר אותם כך: "הגויים קשרו קשר באייהם... אף ארץ לא עמדה בפני נשקם - חת, קדה, כרכמיש ואלשיה נשמו... הם הקימו מחנה בארץ אמור - תושביה הושמדו וארצם היתה כלא היתה. הם באו אל מול מצרים ואש ערוכה לפניהם. בבריתם היו פלשתים, תיכל, שקלש, דנן ווושש - אומות מאוחדות. הם כבשו את כל הארצות בחוג הארץ, ליבותיהם שוקטים ובוטחים: "מימותינו תצלחנה".

מקובל לזהות את ה'P-y-w-r-s3-t-y' עם הפלשתים המוזכרים במקרא, אך מי היו יתר ה"גויים"? גיבורים אכאיים שחיפשו תהילה בכיבושים מזרח אחרי נפילת טרויה? פליטים מיקניים שחיפשו מולדת חדשה לאחר שבתייהם נכבשו על ידי פולשים דוריים? שכירי חרב מצריים שבגדו באדוניהם? "נוודי-ים" שחיו באניות והתפרנסו מדיג ומשוד? האם השמות 'T3-k3-r' ו'U-r-d-n' מעידים על מוצאן של הקבוצות הללו מסיציליה וסרדיניה? או אולי שמות האיים הללו ניתנו להם לאחר שבני העמים הללו התיישבו בהם לאחר נדודיהם? הייתכן שה'U-r-d-n' הם בני שבט דן הישראלי? ואולי הם ה"דנאוי" המוזכרים על ידי הומרוס? כל הסברות הללו הוצעו בזמן זה או אחר, ולאף אחת מהן לא נמצאו סימוכין ארכיאולוגיים ברורים (לתולדות חקר גויי הים, ראה במיוחד Dothan & Dothan 1992 וכן Sandars 1978).

יש רק איזכור הסטורי חד משמעי אחד להתיישבותם של מי "גויי הים", למעט הפלשתים, לאחר ימי שלטונו של רעמסס ה-III. במקור מצרי בשם "סיפור ון-אמון", המתוארך סביב שנת 1100 לפסה"נ, מצויין בין השאר ש-B3-dj-r מלך ה-T3-k3-r ישב בנמל דור, ושהצי שלו רדף אחרי ון-אמון עד לגבל ומשם לקפריסין (תרגום: Wilson 1950 לדיון עדכני ופרשנות, ראה Scheepers 1991 והפניות לדיונים קודמים שם). אי לכך אין ספק שהשכבות הרלוונטיות בדור הן המפתח להבנת אופיים של ה"סיקילים" ואולי מכאן אף של שאר "גויי הים".

בעיית ראשית התרבות הפניקית

לעומת "גויי הים" האניגמטיים, אין כל מיסתורין לגבי מקורם של הפניקים. לרצועת חוף הלבנון הצרה, בין הים וההרים, לא הגיעו השבטים הישראליים או הארמים, ו"גויי הים" (למרות שמקובל

לייחס להם את הרס אוגרית וערים אחרות) לא השיגו שם דריסת-רגל של קבע. צאצאי הכנענים הצליחו אפוא לשמור שם על תרבותם.

כאשר מופיעים הפניקים בהיסטוריוגרפיה המערבית, במאות השמינית והשביעית לפסה"נ, כבר הייתה להם אימפריה מסחרית נרחבת, ומושבות ברחבי הים התיכון - מהן התחרו בהצלחה ביוונים ומאוחר יותר, ברומאים. כבר קודם לכן, במאה העשירית לפסה"נ, נעזרו דוד ושלמה באומנים ובספנים פניקיים לצורך מפעלי הבניה והמסחר שלהם (שמ"ב ה; מל"א ה; ז; ט).

אחת הבעיות העיקריות בחקר הפניקים היא כיצד בדיוק התפתחה התרבות הכנענית של תקופת הברונזה לתרבות הפניקית של תקופת הברזל, ומתי (ולמה) החלה ההתפשטות הפניקית מערבה (וראה דיון אצל Moscati 1988: 46-49). יש שתי אסכולות בסוגיה זו, ועוד "פתרון ביניים":

המקדימים מתארכים את תחילת ההתפשטות הפניקית למאה השנים-עשרה לפסה"נ. הם מתבססים בעיקר על המקורות ההסטוריים הקלאסיים, המקדימים את תאריך יסוד חלק מהמושבות הפניקיות לתקופה זו. עדות נסיבתית התומכת בתיאוריה זו היא מעבר הא"ב מכנען ליוון. השוואת הכתב היווני עם רצף התפתחות הא"ב הכנעני-פניקי מעלה שהפרוטוטיפ המתאים ביותר לו הוא הכתב הפניקי של המאה האחת עשרה (נווה תשמ"ט: 170).

המאחרים טוענים, בעיקר על סמך הממצא (או, במקרה זה העדר-המצא) הארכיאולוגי, שההתנחלות הפניקית לא החלה לפני המאות השמינית-שביעית. כלומר, שהמושבות הפניקיות הראשונות קדומות אך במעט, או אינן קדומות כלל, למושבות היווניות, ששתי התופעות הללו קשורות זו בזו, ושהדחף העיקרי להתפשטות הפניקית הוא התעצמות האימפריה האשורית ועקב כך יצירת שוק גדול למוצרי מותרות.

פתרון הביניים רואה את ההתפשטות הפניקית מערבה כהליך בן מספר שלבים. השלב הראשון (עד אמצע המאה התשיעית) כולל טיפוח קשרים ואף יסוד מושבות בקפריסין (לפחות כיתיון, ואולי מושבות אחרות, כבר היו קיימות ב-850). בשלב זה, גם אם נערכו מסעות למערב הים התיכון, לא היתה שם התיישבות של קבע. בשלב השני (סוף המאה התשיעית ובמאה השמינית) משמשת קפריסין קרש קפיצה לזינוק לקצהו השני של הים התיכון: המושבות הפניקיות הראשונות אינן במרחק הים התיכון כלל, כי אם בספרד ובצפון אפריקה (התאריך המסורתי ליסוד קרתגו הוא 814 לפנה"ס, ואפשר שאינו רחוק מהמציאות). השלב האחרון (מאות 6-7) הוא שלב ההתבססות, ובו נוסדות מושבות בכל תחנות הביניים שבין ארץ ישראל לספרד ולחופים המזרחיים של האוקיאנוס האטלנטי.

הקושי העיקרי בהכרעה בין התיאוריות הללו הוא בכך שבנוסף לחוסר במקורות ההסטוריים ישירים הנוגעים לראשית התרבות הפניקית, לוקה המחקר הארכיאולוגי של המולדת הפניקית בחסר (וזאת בניגוד למחקר ענף של המושבות במערב). הסיבות לחוסר המידע נעוצות בחלקן בתפוצות הפוליטיות המודרניות בלבנון וסוריה, המונעות מחקר ארכיאולוגי מסודר של הערים הפניקיות העיקריות, ובחלקן הן תוצאה של ההתיישבות המאוחרת (רומית, ביזנטית, ימי-בינימית ומודרנית) על-גבי רוב האתרים הפניקיים. התיישבות זאת מחקה כליל, או חתמה תחת מטרים רבים של השתכבות, את העדויות הארכיאולוגיות לראשית התרבות הפניקית. כתוצאה מכך, מחקרים על

פניקיה בתקופת זו, כולל המעודכנים ביותר (למשל: Muhly 1985; Stieglitz 1990; Bikai 1992), משחזרים אותה כמעט בלעדית על סמך שיקולים הסטוריים.

רק מעט חפירות בפניקיה הצליחו להגיע לשרידים מתקופת הברזל I (ואף מתקופת הברזל II), ואף באלה - החשיפה של השכבות הללו מצומצמת. בחלקן - לא יותר מאשר בורות בדיקה (וראה צור 1978; Bikai; צרפתה 1975, Koehl 1985, Anderson 1988; תל כיסאן & Briend 1980; Humbert; תל אבו-הואס 1980; Balensi; שני האחרונים מצויים בקצה הדרומי ביותר של המרחב הפניקי - באזור הספר בין פניקיה לישראל, וכך כמובן גם דור).

יתרונה של דור על רוב האתרים הפניקיים האחרים מתבטא בכך שהעיר איבדה מחשיבותה בתקופת הרומית (בשל עליית קרנה של קיסריה הסמוכה) והיתה נטושה ברובה בתקופת הביזנטית ובימי הביניים. אי לכך, ההשתמרות של השכבות הקדומות טובה. גם כך, שכבות תקופת הברזל קבורות בעומק של 5 - 10 מ' מתחת לפני השטח ברוב המקומות בתל. חשיפת אזורים נרחבים של העיר מתקופת הברזל מחייבת חפירה בקנה מידה גדול, מידה מרובה של עקשנות, ובעיקר אורך נשימה.

דור הישראלית

ברשימת הנציבויות של שלמה מופיעה דור כבירת הנציבות הרביעית (מל"א ד 12). מכאן אנו למדים שבשלב כלשהו עד למלכות שלמה עברה דור לשליטה ישראלית. השאלה היא: מתי? רוב ההסטוריונים מייחסים את כיבוש דור (כמו גם מגידו, בית שאן וכו') לתקופת דוד, אולם אין ראייה ישירה לכך.

שאלה נוספת היא שאלת משך השליטה הישראלית בדור. מקורות מהתקופה האשורית ואילך מזכירים את דור בכפיפה אחת עם ערים בפניקיה. פסאודו-סקילקס (מקור גיאוגרפי יווני שמקובל לתארכו למאה הרביעית לפסה"נ) מגדיר את דור כ"עיר של צידונים" (Stern 1984: 10). לפיכך, יש להניח כי בשלהי התקופת הפרסית כבר היתה דור מיושבת על ידי פניקים דורות רבים. הגישה המקובלת רואה את דור כחלק מממלכת ישראל עד לכיבוש האשורי (למשל: אהרונ תשמ"ח: 288, וגם שטרן תשנ"ב: 62). אולם קיימת גם אפשרות שהשלטון הישראלי בדור היה אפיזודה חולפת (אולי אף מצומצמת לתקופת שיא התפשטותה של הממלכה המאוחדת) שלא לוותה בחילופי אוכלוסין. דור אינה מוזכרת במקרא כלל אחרי תקופת שלמה, ולכן התשובה לשאלות הללו חייבת לבוא מהממצא הארכיאולוגי.

שכבות תקופת הברזל I בשטחים השונים בדור

הנמל

עדויות ראשונות ליישוב מראשית תקופת הברזל בדור עלו בחפירות הבדיקה שערך אבנר רבן בנמל שבמפרץ הדרומי (Raban 1987; 1995). רבן חשף רציף עשוי אבני גזית גדולות לאורך החוף. על מנת לתארך אותו ניקה את החתך שחתרו גלי הים במדרון הדרומי של התל. מעל לרציף גילה שכבה ובה חרסים שהוא תארך לשלהי המאה השלוש-עשרה ולמאה השתיים-עשרה. במאה האחת-עשרה

(כלומר - מעט מאוחר יותר, אך עדיין בתוך תקופת הברזל I) נבנה כאן מבנה מאסיבי, עשוי אבני ענק מגיר, אשר הוציא את הרציף משימוש (וראה המשך הדיון בשטח D2). בשל העובי העצום של שכבות היישוב המאוחרות בדור, עברו עונות רבות עד שהגענו לשכבות תקופת הברזל I בשטחים נרחבים בתל גופו. רק בשנים האחרונות החל מידע רב על התקופות הללו להצטבר. כיום אנחנו מכירים את העיר של ראשית תקופת הברזל I בעיקר משני שטחים (G1 ו-B1). בשני שטחים אחרים (D1 ו-D2) הגענו לשכבות מאוחרות מעט יותר של תקופת הברזל I מאוחר (מאה 11 / ראשית 10) אך טרם חשפנו את ראשית תקופת הברזל I בצורה משמעותית, ואילו בשלושה שטחים נוספים (C1, E, F1) הגענו לשכבות הללו בבורות בדיקה מצומצמים. אין בינתיים סטרטיגרפיה אחידה לכל התל בשכבות הברזל. לפיכך לא יינתנו כאן ציוני שכבות, אלא מספרי פאזות שהן זמניות ומקומיות לכל שטח ושטח. טבלה 1 מציעה הקבלה, טנטטיבית ביותר, בין השטחים השונים.

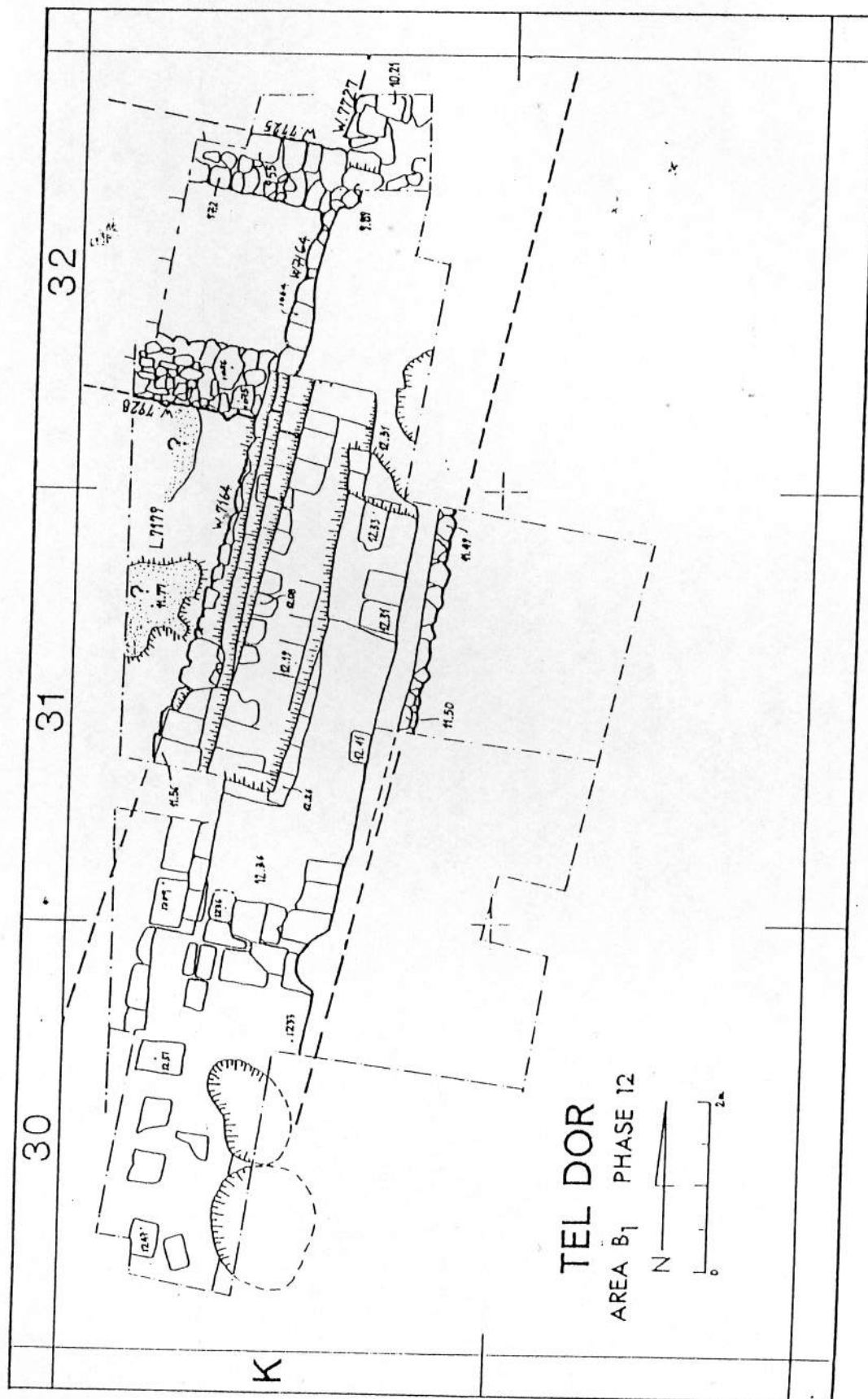
שטח B1	שטח G	שטח D2	תקופה
8	6a	8a	ברזל II 'א'
=== הרס? ===			
9	6b	8b	מעבר ברזל I/ברזל II 'א'
=== הרס? ===			
10	7	9	ברזל
11	8		II 'ב'
=== שריפה ===			
12	9		ברזל
13	10		I 'א'

טבלה 1: הצעת הקבלה ותארוך של שלבי תקופת הברזל I - II 'א' בדור.

שטח B1

בשטח זה, בקצה המזרחי של התל, מתחת לביצור ולשערים של תקופת הברזל II ותקופות מאוחרות יותר, מתוארכות פאזות 9-13 לתקופת הברזל I ועד למעבר ברזל I - II 'א'.

העיר של פאזות 12-13 בשטח B1 נחשפה בעומק רב מתחת לפני התל ובשטח מצומצם ביותר (איור 2). הממצא הארכיטקטוני העיקרי הוא קיר אדיר, בעובי 2.5 מ', ואשר נשתמר לגובה של 4 מ'. בסיסו עשוי אבן גיר, ומעל לגובה 3 מ' מתחיל הקיר להיות בנוי לבני-בוק. מחוץ (ממזרח) לקיר נסמכת אליו חלקלקה בעובי 3 מ', עשויה שכבות של חול וסין כבוש לטרוגין (איור 3). הקיר נבנה בפאזה 13 על גבי קרקע בתולה (למעשה יש מתחת לקיר רובד שעוביו כמטר המכיל חול עם שכרי חרסים שחוקים, אולם אין בו שרידי יישוב; מתחת לרובד זה יש דיונה טבעית - Stern et. al. 1991).

איור 2: תכנית פאזה 12 בשטח B1.

The image contains six line drawings of archaeological vessels, arranged in two rows. The top row features three larger vessels: on the left, a jar with a short neck and a wavy, scalloped base; in the center, a tall, slender ovoid vessel with two small handles; and on the right, a similar ovoid vessel with two handles and a series of small dots along its right side. The bottom row shows three smaller vessels: on the left, a small bulbous vessel with vertical lines and a central vertical mark; in the center, a small vessel with a dark, textured surface; and on the right, a small vessel with concentric circular bands and a central dark circle.

איור 4: כלי חרס שנמצאו בשכבת השריפה של פאזה 12 ב-B1. משמאל: פיטס "חופי" עם עיטור גלי. מימין: קנקנים במסורת כנענית. למטה: צפחת עם מעגלים חד-מרכזיים בצבע אדום.

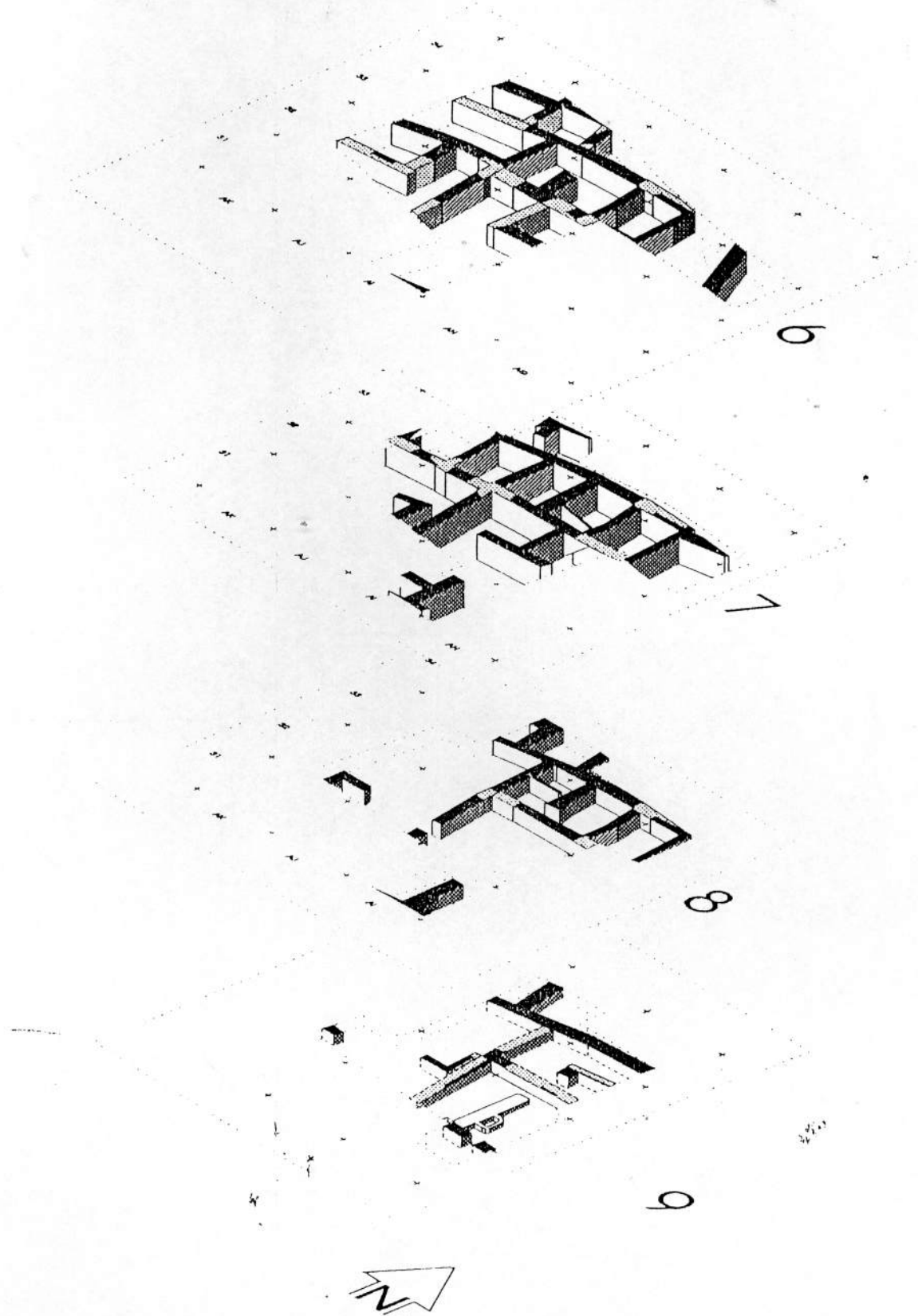
הן הבנייה ה"קיקלופית" והן החלקלקה מזכירות במידה מרובה את ביצורי תקופת הברונזה התיכונה באתרים שונים בארץ-ישראל, ואכן, כאשר מצאנו לדאשונה את הקיר והחלקלקה סברנו שלפנינו ביצור מתקופת הברונזה, שהוסיף לשמש עד לראשית תקופת הברזל (Stern & Sharon 1986: 104). רק העובדה שנמצאה קדמיקה ברזלית לכל עומק החלקלקה, ואף מתחת לקיר עצמו, שכנעה אותנו כי טעינו. מפנים לקיר נחאו שני מפלטי רצפה (פאזות 13 ו-12), שהמאוחר שבהם חרב, יחד עם הקיר, בשריפה אדירה. על הרצפות נמצאו כלים (בעיקר קנקנים ופיטטים) מנופצים באתרם (איור 4), ומעליהם הצטברות של אפר ועיי מפולת בעובי של 2 מ'.

לאחר הרס פאזה 12 לא נעשה יותר שימוש בביצור המאסיבי (אם אמנם הקיר מהווה קו ביצור). פאזות 10-11 הן פילוס המפולות מעל שכבת ההרס, ויישוב צנוע, של בתים בנויי לבנים, על גבי ההריסות. בפאזה 9 מתרחב האזור המיושב כלפי מזרח. בשכבה זו מצאנו לדאשונה מכלול של כלים קיפריים (Gilboa 1989) ועל כך ראה להלן. חשוב לציין שאין לנו עדות לביצור משלבים אלה. פאזה 8 מהווה המשך של התפתחות העיר. היא שוב מתפשטת מזרחה, ובשלב זה היא מוקפת חומת לבנים מלאה. שלב זה מתוארך כבר לתקופת הברזל II א'. בשטח B 1 לא נמצאה עדות ברורה להרס (טבעי או זדוני) בין פאזות 11 ו-8.

שטח G

שטח זה נמצא במרכז התל. פאזות 10 - 6 משויכות לתקופת הברזל I - II א' (איור 5). פאזה 10 נחשפה בבורות בדיקה מצומצמים בלבד. בפאזה 9 משמש השטח אזור מגורים/מלאכה. במרחב העקרי שנחפר נחשף מתקן מוזר עשוי טין, שאפשר ששימש ללישת בצק (Stern et. al. in press) וראה גם (Stern & Sharon 1992) ואפשר שלצורך אחר כלשהו. בכל מקרה מדובר במתקן בסדר גודל "מסחרי". בחדר סמוך נתגלה משטח שאולי שימש לדריכת ענבים, ובחדר שלישי של אותו מכלול נתגלו עשרות שלדים של דגים, ומן הסתם עסקו בו במלאכה כלשהי הקשורה לדיג. פאזה 9 בשטח G חרבה בשריפה עזה, הדומה הן במאפייניה והן בממצאים ממנה לשריפה של פאזה 12 ב-B. על רצפות החדרים נמצאו כלים רבים (בעיקר קנקנים ופיטטים) שנופצו ונשרפו. בין הכלים הללו יש פיטטי שפת-צוארון, פיטטים "צוריים", וכן קנקני-יבוא מצריים. (וראה להלן) ממצא נוסף ראוי לציון היא ידית עצם של סכין בסגנון אגיאי, שכמותה נמצאו בקפריסין, ובפלשת (וראה דיון להלן). בחדר שמצפון למכלול העקרי (ואשר לא נחפר במלואו) נמצא מצבור של כלים פולחניים, הכולל כן פולחני קטן, שני גביעים, ומספר קערות ווטיביות (Stern & Sharon 1994:26-28). סטרטיגרפית לא ברור אם המכלול הזה שייך לשכבת ההרס, או שהוא בור-גניזה (פאביסה) שנחפר משכבה יותר גבוהה (8 או 7, וראה להלן).

פאזות 8 ו-7 מהוות שיקום של היישוב לאחר ההרס. העיר החדשה עוקבת אחרי התכנית של קודמתה, ודומה שהן אופי היישוב, ואולי אף השימוש הספציפי של החדרים, איננו משתנה. בחלק מהחדרים של פאזה 7 נמצאו מפולות אבן על הרצפות, ובאחד מהם - שלד של אישה שנלכדה ככל

איור 5: פאות 6 - 9 בשטח G. שחורים איזומטריים.

הנראה מתחת לקיר שהתמוטט (איור 6). ממצא זה מעלה את הסברה שפאזה 7 חרבה ברעידת אדמה (Stewart 1993; Stern & Sharon 1993: 146-147).

פאזה 6b ב G הינה, שוב, המשך ישיר של היישוב של 7. אותם מבנים שנהרסו ברעידת האדמה שופצו, ואלה שלא נהרסו הוסיפו לשמש ללא כל שינוי. לפחות אחד החדרים בפאזה 6b חווה גם הוא הרס אלים, לפי מכלול גדול של כלים שנמצאו מנופצים על רצפתו (Stern et. al. 1992: 44-45). פאזה 6a, המהווה המשך ישיר של 6b וכל-כולה אינה אלא הרמת מפלטי רצפה בחלק מהחדרים - שייכת כבר לתקופת הברזל II א'.

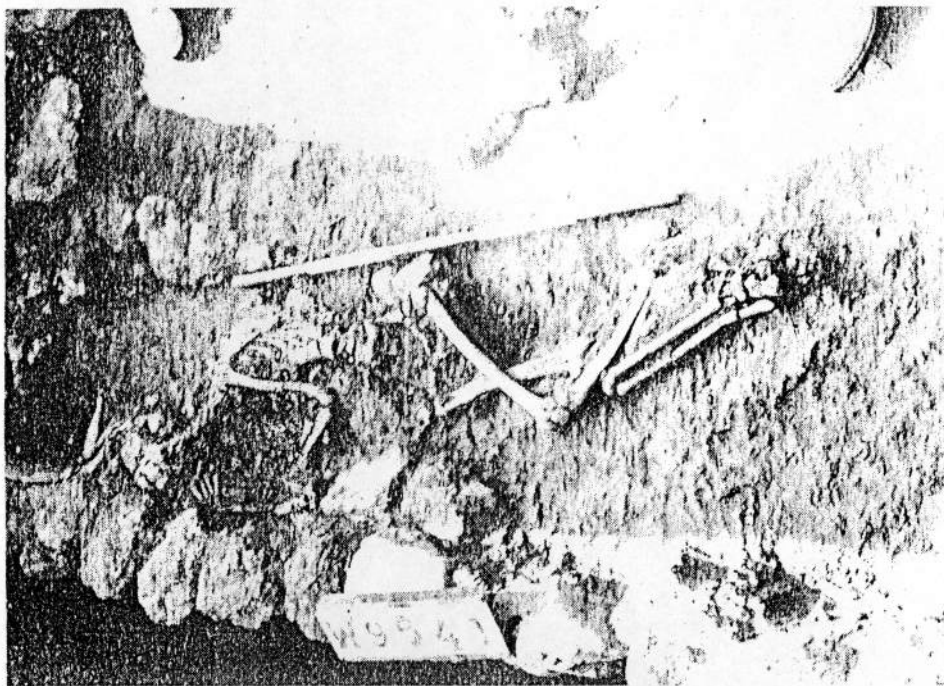
שטח D2

שטח זה נפתח ב-1984 במטרה לחשוף במלואו את ה"בנין המונומנטלי" שגילה אבנר רבן ליד המפרץ הדרומי, ולהגיע לבסוף אל שרידי הנמל שתחתיו. בשטח זה טרם הגענו לשכבות הקדומות ביותר של תקופת הברזל I. השכבות הרלוונטיות לעניינינו הן פאזות 9 ו-8 ב D2 (איור 7).

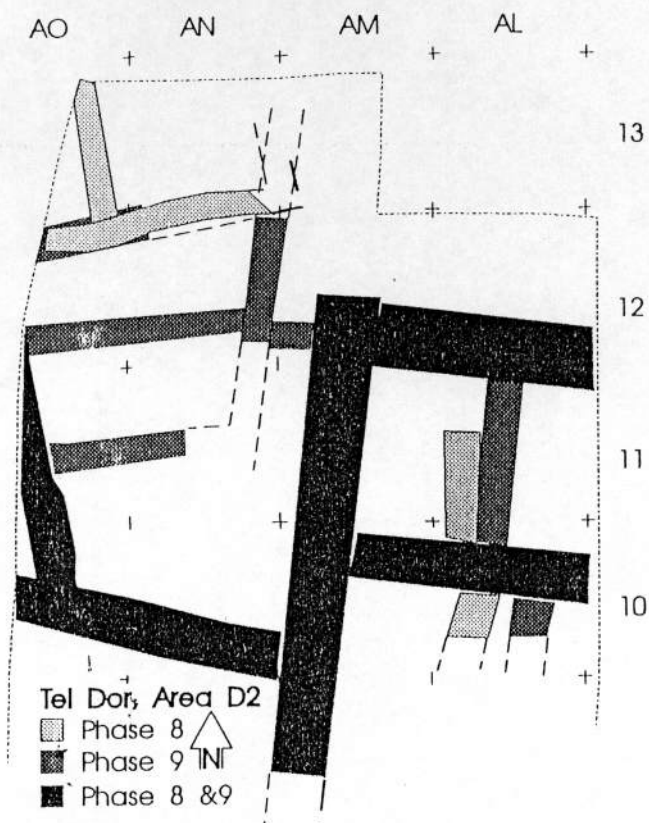
חלקו הגדול של הבנין המונומנטלי נשטף על ידי הים. רוחבו של הקטע שנותר הוא 16 מ', ואנחנו עקבנו אחריו עד כה לאורך 9 מ'. (על פי רבן האורך הכולל של המבנה עשוי להיות כ-40 מ' - Raban 1995: 313). קירותיו, המגיעים לרוחב של 2 מ', עשויים לבני בוך על בסיס גבוה של בולדרים. הפינה הצפונית-מערבית שלו בנוייה גזית, ונשתמרה לגובה של כמעט 5 מ' מעל לבסיס הקיר המערבי, שגלי המפרץ מלחכים אותו. לבנין הסטוריה ארוכה ומורכבת, והוא עבר שינויים מבניים שונים במשך הדורות. על-פי חפירותינו הוא קיים כבר בפאזה 9, השלב הקדום ביותר שנחשף עד כה בשטח D2 (יש לזכור שלפי רבן הוא לא נבנה בשלב הראשון של תקופת הברזל I, שטרם הגענו אליו, אלא מעט מאוחר יותר). זהו ללא ספק אחד ממבני הציבור המרשימים ביותר שנבנו בארץ-ישראל בתקופת הברזל, ואפשר שהוא מהקדומים שבהם.

בפאזה 9 היו סביב המבנה המונומנטלי בתי מגורים, בנויים ברובם לבני בוך. בפאזה 8b מולא כל השטח סביב המבנה המונומנטלי במעין חלקלקה שכיסתה את הבתים של פאזה 9. חלקלקה זו יצרה שטח פתוח סביב המבנה המונומנטלי, ורק בפינה הצפונית-מערבית של השטח נבנה בנין מגורים. ייתכן שפאזה 8b נהרסה ברעידת אדמה. קירותיו של הבית הנ"ל נמצאו נטויים בזווית חדה והמפולות שלו מחצו מכלול של כלי-בית על הרצפה (איור 8). היישוב בשטח נתחדש תוך זמן קצר, אך דומה שנסיון זה לא עלה יפה, שכן "הבית בעל הקירות הנטויים" התמוטט שוב זמן קצר אח"כ. בפאזה 8a, המתוארכת כבר לתקופת הברזל II א', נשמרה אותה התוכנית, ואף המבנה המונומנטלי מוסיף לשמש (Stern et. al. in press).

מספר ממצאים ראויים לציון מפאזה 8b בשטח D2. על הרצפות נתגלו שלושה שברי חרסים יווניים פרוטו-גיאומטריים מאוחרים (וראה להלן). באותה פאזה נמצאו גם שברים קיפרו-גיאומטריים, הדומים בתאריכם לאלה שנמצאו בשטח B1. ממצא נוסף, השייך אף הוא לאותו שלב סטרטיגרפי, הוא מטמון כסף, שנקבר בתוך פח שהוטמן בתוך מילוי החלקלקה שסביב הבנין

איור 6: שלד של אישה שנקברה תחת מפולת קיר. שטח G פאזה 7.

איור 7: תכנית סופר-פחיציה של פאזות 8 ו 9 בשטח D2.

המונומנטלי. המטמון, קשקשי כסף קטנים במשקל כולל של 8.5 ק"ג, נארו 18 שקיקי פשתן חתומים בחותם בעל המטמון, במשקל 450 גרם כ"א.

שטחים אחרים

בשטחים נוספים הגענו לשכבות תקופה זו רק באופן מצומצם ביותר: בשטח C1 נמצא רובד בן התקופה, ללא ארכיטקטורה, מתחת לחומת הקדמות-נסגות של תקופת הברזל II (Sharon 1995: 149-150, plan 5.34; Gilboa 1995: 16, fig. 1:10). בשטח E נחפר קטע של מבנה שחורב בשריפה עזה (Stern et. al. 1991), אפשר שאותה שריפה שהרסה את פאזה 12 ב B1 ופאזה 9 ב G. ממצא חשוב שנמצא (שלא באתרו) באותו שטח הוא שבר של ריתון בדמות לביאה. בשטח F, בבור בדיקה שחפרנו ליד יסודות המקדש הרומי, שוב נמצאה שכבת שריפה עבה מתקופת ברזל I.

איור 8: מכלול כלי חרס מפאזה 8b בשטח D2. במרכז: כלים ממשפחת ה"זו גוני הפיניקי".

דיון

סטריגרפיה וכרונולוגיה

סינתזה של מערך שכבות תקופת הברזל I בשטחים השונים מעלה את התמונה הבאה: ניתן כללית לחלק את שלבי היישוב לשלוש חטיבות, שיקראו להלן "תקופת הברזל I א'", "תקופת הברזל I ב'"; ו"תקופת המעבר ברזל II/I". להלן אפיון השכבות הללו, ותאריכים סטטיביים. יש לזכור עם זאת כי אין שום תאריך אבסולוטי לשכבות המאוחרות לתקופת הברונזה, המאוחרת בארץ-ישראל (וראה בעניין זה, לאחרונה, Finkelstein 1996), ודור אינה יוצאת מכלל זה. היתרון האחד של דור מתבטא בכך שיש בה יבוא, המאפשר לקשור את הכרונולוגיה שלה עם זו של קפריסין ואולי יוון (ועל כך ראה להלן). דע עקא, שגם בקפריסין ויוון אין תאריכים אבסולוטיים בתקופה זו.

לעיר של תקופת הברזל I א' יש לפחות שני שלבים ארכיטקטוניים, שהמאוחר שבהם (פאזה 12 ב1, פאזה 9 ב2) חרב בשריפה עמה. ייתכן ששכבות השריפה B ו-Fb הן עדויות לאותו הרס. התאריך של חורבן זה הוא בשלהי המאה השתים עשרה או (יותר סביר) במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה לפסה"נ (ומכל פנים עדיין בתוך מה שמקובל לתארך כחצי הראשון של תקופת הברזל I).

תקופת הברזל I ב' מיוצגת על ידי פאזות 10, 11 ב1, פאזה 8 (ואולי 7) ב2 ופאזה 9 ב2. את כל השכבות הללו ניתן לתארך באופן כללי למחצית השנייה של תקופת הברזל I (בתוך המאה האחת-עשרה). אפשר שחורבנו של שלב זה בא לו ברעידת אדמה.

לתקופת המעבר ברזל II/I שייכות פאזה 9 ב1, 8 ב2 ו6 ב2. כללית ניתן לתארך את השכבות הללו לראשית המאה העשירית לפסה"נ. אנחנו משתמשים במינוח "מעבר ברזל II/I" (במקום "ברזל I ג'" או כדומה) על מנת להדגיש שבשל ההמשכיות הבולטת, הארכיטקטונית והקרמית, בין שתי התקופות הללו בדור (ועל כך ראה להלן) אין לנו למעשה כלים להפריד באופן ברור בין התקופות.

ארכיטקטורה ועיור

התמונה הארכיטקטונית מורכבת למדי. נתון משמעותי ראשון, העולה מכל השטחים בהם הגענו לשכבות תקופת הברזל I, הוא שללא ספק עסקינו בהתיישבות עירונית מובהקת. יתרה מכך, לפחות בשטח B (שהוא היחיד בו ירדנו מתחת לשכבות הברזל I) עולה כי העיר היתה מבוצרת בביצור אדיר, וכי ביצור זה נבנה בתקופת הברזל I א'. נקודה זו ראוייה להדגשה דוקא משום שראשית תקופת הברזל, כפי שצויין כבר לעיל, מאופיינת בעיקר בדלדול היישוב העירוני, ובכניסת אוכלוסיות חסרות מסורת אורבנית. גם הערים הכנעניות המועטות שמוטיפות לעמוד על תילן הן בלתי מבוצרות (כגון מגידו) או לכל היותר ממשיכות להשתמש בביצורי תקופת הברונזה. שתיים היוצאות מכלל זה (כלומר, שניבנו בהן ביצורים בראשית תקופת הברזל I) הן אשדוד ועקרון. ראוי לציין שאלו הן שתיים מחמשת ערי הפלשתים (למעשה - השתיים היחידות שנחשפו בהן באופן נרחב שכבות מתקופת זו). עדות עקיפה לתופעה זו קיימת גם באשקלון. יש המסיקים מכך ש"גויי היס" -

בניגוד להצגתם במקורות כונדאליס מהרסי-ערים ומשמדי-תרבויות - היו למעשה פליטי תרבויות אורבניות, ופעלם דוקא שימר את התרבות העירונית לאורך חופי ארץ-ישראל במשך 'תקופת האופל' (למשל Stager 1995: 345-347).

באשר לתהליכים אחרי ההרס של עיר תקופת הברזל I, אין הומוגניות בין השטחים השונים. בשטח B1 אין המשכיות ארכיטקטונית בין העיר של תקופת הברזל I לזו של תקופת הברזל I ב', ואילו בשטח G יש המשכיות ברורה, גם מבנית וגם תפקודית (איור 5). בשטח D2 אין עדיין ראיות ברורות, אולם אם נקבל את האבחנה של רבן שה"מבנה המונומנטלי" נבנה בברזל I' ומבטל את הנמל של ברזל I, הרי שיש להניח שגם כאן חל שינוי משמעותי בתכנון העירוני לאחר השריפה הגדולה.

לפי העדויות ממזרח התל (שטחים B1 C1) היישוב של תקופת הברזל I' צנוע ביחס, ואין בו עדויות לביצור. אולם בשטח D2 נבנה באותה עת מבנה ציבורי אדיר מימדים. יתרה מכך, ציינו כבר לעיל המשכיות מסוימת במסורות הבניה. דומה שמכאן יש להסיק שבשום שלב של תקופת הברזל I לא השתלטה על דור אוכלוסייה שלא הייתה עירונית במהותה.

תופעה נוספת הראויה לציון היא המשכיות הארכיטקטונית, בכל השטחים, בין תקופת הברזל I ב' דרך תקופת המעבר ברזל II/I, ועד לתקופת הברזל II א'. המשכיות זו באה לידי ביטוי בכך שהן בשטח G, הן בשטח D2, לא מיוצג המעבר לתקופת הברזל II על ידי שכבה חדשה. ארכיטקטונית, ההבדל בין 6a ל-6b בשטח G, כמו גם בין 8a ל-8b מתבטא אך ורק בהרמות רצפה והחזת קירות-מחיצה בתוך הבתים. בשטח B1 מצויין המעבר לתקופת הברזל II א' על ידי בניית חומה, אולם גם כאן ניכרת המשכיות בתכנון בכל השכבות שמאוחרות למשבר של סוף הברזל I, שעיקרה "זחילה" של קצה היישוב מזרחה.

כלי חרס

דיונים מפורטים בקרמיקה של דור בתקופת הברזל I-II א' ניתן למצוא ב- Gilboa 1989; in press A; in press B (וראה גם דיונים בקרמיקה של תקופת הברזל II בלוינזון-גלבוע תשנ"ב, Gilboa 1995, גלבוע תשנ"ו). להלן, על קצה המזלג, מאפיינים עיקריים של המכלולים השונים. בקטע הבא נדון בקצרה בחלק מהקבוצות הקרמיות שיש להן משמעות מיוחדת להבנת תופעות תרבותיות וכלכליות בדור.

שיטת העיטור בשלב שלו קראנו "ברזל I א'", היא מעגלים אדומים חד-מרכזיים על מכלים קטנים, על כתפי קנקנים וצואריהם ועל קערות. מאפיין נוסף הוא הופעת הפיטסים לצורותיהם השונות (ועל כך ראה להלן). למעט התופעות הללו, ראויה לציון המשכיות של צורות כנעניות אופייניות (איור 4).

המאפיין הקרמי העיקרי של השכבות שהוגדרו כאן כ"ברזל I ב'", הוא התנוונות מכלול כלי החרס. שפיות הכלים מעוצבות פחות, ורק מיעוטן של הקערות מעוטרת. מבחינת אופן העיטור של

הכלים הסגורים הקטנים - נראה שיש כאן עירוב - חלקם עדיין מעוטרים במעגלים אדומים, אך נראה שכבר בשלב זה מתחילים להופיע פכים וצפחות מן המשפחה הידועה כ"פניקית דו גונית". המאפיין הקרמי העיקרי של השכבות שהוגדרו כאן כ"שלב המעבר ברזל II/I" הוא פריחת הקרמיקה הדו-גונית ה"פניקית" - פכים, פכי-מסננת וצפחות. המכלולים מפאזה 8b בשטח D2 כוללים דוגמאות שהן מהיפות שנמצאו בחפירות סטרטיגרפיות בארץ לסגנון זה (איור 8). הקרמיקה הבלתי מעוטרת (המהווה את חלק-הארי של המכלול) היא פשוטה וגסה ביחס. אופייניות למכלול קערות פשוטות קטנות עם זיווי גבוה. בכלי המטבח (בעיקר סירי בישול) ניכרת המשכיות לעומת השלב הקודם. בשכבות אלה מופיע לראשונה באופן משמעותי היבוא הקיפרי, ובו נדון בנפרד. דוגמא למכלול אופייני משלב זה ניתן לראות ב1.10 Gilboa 1995 figs. 1-3; Gilboa 1989: figs. 1.12.

גם בשכבות הקדומות של תקופת הברזל II נמשכות אותן מסורות קרמיות. האבחנה העקרית בין "שכבות המעבר" לשכבות שהוגדרו כ"ברזל II/A" מתבססת על הופעת הקרמיקה מטיפוס black on red (יש לציין שקבוצה זו, בניגוד לקרמיקה הדו-גונית של שלב הברזל I, היא נדירה למדי בדור). על עלייה מסוימת באחוז הכלים המחופים אדום (שעדיין הינם נדירים באופן יחסי, והיו נדירים עוד יותר קודם לכן) ועל הופעת טיפוסים "ישראליים" אופייניים לתקופה כגון קערות מזוות עם שפה מעוצבת (בכמויות קטנות). כלומר, הגדרת התקופה מתבססת על הטיפוסים ה"זרים" ולא על המכלול המקומי, השומר על הומוגניות מפתיעה.

לכל אורך התקופה בולט ההבדל שבין המכלול הקרמי של דור לזה של פנים הארץ (ישראל ויהודה) מחד, ולזה של פלשת מאידך. האבחנות הרגילות בין ברזל I לII בפנים הארץ, המבוססות על תופעות של חיפוי ומירוק (וראה Holladay 1990 לסקירה עדכנית) אינן תקפות בדור שכן אין כאן כמעט כלים מחופים או ממורקים. גם הקבוצות המאבחנות באזור החוף הדרומי (קרמיקה פלשתית דו גונית בברזל I, קרמיקה מעוטרת שחור על רקע אדום בברזל II) הן נדירות מאוד במכלול של דור.

יבוא וקבוצות קרמיות מיוחדות

מספר קנקני יבוא ממצרים נמצאו בשטח G, בשכבת ההרס של עיר הברזל I. שברי קנקנים מצריים נמצאו גם בשכבות המאוחרות יותר. עיקר חשיבותם בכך שהם מוכיחים קיום קשרי מסחר לאורך החוף בתקופה המאופיינת דוקא בכך ש"חדלו ארחות". ה"קשר המצרי" מאייר היטב את סיפור ון-אמון (שתאריכו המשוער חופף פחות או יותר לזה של ההרס בדור). מסיפור זה עולה שלמרות ההתמוטטות בכנען והמשבר במצרים גופה, נשמר קשר מסויים בין מצרים וחוף הלבנון, ושדור היא חוליה חשובה בקשר זה.

מספר חרסים פלשתיים דו גוניים עלו במשך השנים משטחים שונים בדור. לצערינו, רוב אלה שמצאנו עד כה הם חרסים "צפים" בקונטקסטים מאוחרים יותר.

הפיטטים זכו למקום של כבוד בכל הדיונים על תקופת הברזל I, בעיקר כאינדיקטור אתני (וראה למשל Esse 1992 והפניות לדיונים קודמים שם). מקובל לחלק אותם לשלושה טיפוסים: "קנקני שפת

צוארון" (או "קנקנים דרומיים"); "קנקנים גליליים"; ו"קנקנים צוריים" או "חופיים" בעלי עיטור גלי בתבליט (איור 4, משמאל). בדור מופיעים קנקני שפת צוארון, וקנקנים "חופיים" - לעיתים מונחים צד-בצד באותו חדר, והם אופייניים במיוחד לשכבות הברזל I, אך קיימים גם מאוחר יותר. קנקן "שפת הצוארון" נפוץ במיוחד באתרי "התנחלות" ישראלים, אולם מקורו בטיפוס כנעני (למשל: בתל נאמי, שכנתה של דור מצפון, בשכבת סוף תקופת הברונזה - ארצי תשנ"א). אי לכך, לא ברור עם הופעת הצורה בדור מעידה על קשר כלשהו עם אוכלוסייה ישראלית או על המשך מסורות מקומיות בייצור קרמיקה. מעניין במיוחד הקנקן ה"חופי" (Gilboa in press B). הן צורתו והן העיטור היחודי מעידים על מקורו של הטיפוס בקפריסין, שם יש לפיטסיס הללו מסורת ארוכה. למרות זאת כל הדוגמאות שנתגלו בצפון הארץ ולאורך החוף הפניקי הן ככל הנראה מקומיות. קנקנים דומים יובאו או יוצרו באוגרית כבר בשלהי תקופת הברונזה. גם במקרה זה, השאלה היא האם תפוצת הקנקנים האלה בדור, לאורך החוף, ואף בפנים הגליל מעידה על קשר עם קפריסין בתחילת תקופת הברזל (ואולי אף, כפי שמשערת גלבוע, נוכחות של קדרים קפריסאיים ביבשת)? או שאולי גם צורה זו נקלטה במסורת המקומית בתקופת הברונזה ו"עברה בירושה" למכלולים הפניקיים הקדומים.

יבוא מקפריסין של כלי שולחן וכלי קיבול מעוטרים קטנים, בעיקר מקבוצות White Painted I ו-Bichrome I אופייני בעיקר לאופק המכונה כאן "מעבר ברזל II/I" (Gilboa 1989). כלי יבוא קפריסאיים מופיעים גם באתרים אחרים בארץ כבר בסוף תקופת הברזל I, והם מהווים עדות לתחילת תהליך ההתאוששות של מערכות המסחר והקשרים הבינלאומיים אחרי המשבר של סוף תקופת הברונזה. היחוד של דור הוא בכמות ובמגוון של הכלים הללו. אין ספק שדור היוותה שער מרכזי לקשרים בין קפריסין והיבשת בתקופה זו.

יבוא מיוון: עד לעת האחרונה לא ידענו כלל על קשרים בין ארץ-ישראל ליוון אחרי התמוטטות התרבות המיקנית, ולפני תקופת הברזל II (למעשה, הקשרים הללו נדירים ביותר ממש עד סוף תקופת הברזל). והנה, תוך מספר שנים, נמצאו מספר חרסים יווניים בשכבות המתוארכות לשלהי תקופת הברזל I (או לתקופת המעבר ברזל II/I). הממצא העקרי הוא כלי פרוטו-גיאומטרי מאוחר מתל הדר (כוכבי תשנ"ו: 191; 57; Waldbaum 1994). שברים יוניים בודדים מאותה תקופה נתגלו בפניקיה - בצור ובראס אל בסית (Waldbaum 1994: 54-56). אל אלה מצטרפים עכשיו החרסים שנמצאו בעונה האחרונה בדור. נ. קולדסטרים נתן לשניים מהחרסים הללו תיארוך ראשוני סביב אמצע המאה העשירית (מידע בע"פ). מעבר לעצם החשיבות שבהוכחה לקיום קשרים כאלה בתקופה שנחשבת ל"תקופת אופל" משני צידי הים התיכון, ייתכן שיש בממצא היווני והקיפרי מדור כדי "לסגור" את שלוש המערכות הכרונולוגיות של ארץ ישראל, קפריסין, ויוון, ולתרום בכך לדיון הכרונולוגי ההולך ומתפתח סביב שאלת תארוך המעבר בין תקופת הברזל I לתקופת הברזל II (Finkelstein 1996). התאריכים שמציעים חוקרי יוון לממצאים מתל הדר ומדור מאוחרים לתאריך שבו נוקטים החופרים לשני המכלולים הללו. לכאורה יש בכך חיזוק מה לכרונולוגיה הנמוכה המוצעת על ידי פינקלשטיין. אלא שזאת לזכור, שהכרונולוגיה היוונית בתקופות הללו מבוססת על הקבלות עם המזרח (ובדרך כלל על ממצאים מחפירות ישנות, שאמינותן מוטלת בספק). לפיכך יש בממצאים הללו לתרום לקביעת הכרונולוגיה היוונית יותר מאשר להיפך (Waldbaum 1994: 55).

ממצאים מיוחדים

הזכרנו מספר ממצאים נוספים שעשויה להיות להם משמעות מיוחדת באשר לזהות התרבותית והאתנית של תושבי דור בתקופת הברזל I, ולשאלות כלכליות וחברתיות הנוגעות לאופי העיר.

ידיית עצם של סכין מטיפוס מערבי נמצאה בשטח G. סכינים כאלה נתגלו בארץ באתרים פלשתיים (Dothan & Dothan 1992: 250). הם נפוצים בקפריסין (Mazar 1985: 6-8) והקבלות שם, ויש גם דוגמאות אחדות באיים באזור האגיא. כלי נשק יחודיים וטכנולוגיה מטלורגית נתפסו תמיד כחלק מתופעת "גויי היס" (Sandars 1978). השאלה הנשאלת היא האם יש בממצא זה כדי לרמז על זהותם של תושבי העיר בתקופה זו, או שאין הוא אלא עוד דוגמא לקשרים בין דור לקפריסין.

גם הופעת **ריתוני-לביאה** (Mazar 1980: 101-103) וראה הפניות שם) נתפסת בדרך כלל כמאפיין של "גויי היס". הריתון מופיע כבר בתקופת הברונזה המאוחרת, הן בהקשרים אגאיים, הן בכנעניים. בתקופת הברזל מופיעים ריתונים עם פני לביאה בשכבות פלשתיות (באשדוד, תל מיקנה, תל קטילה, תל צאפי), אך גם בהקשרים שאינם פלשתיים בהכרח (מגידו, תל זרור).

מטמון הכסף שנתגלה בשטח D2 אינו ממצא ייחודי בארץ ישראל. כמוהו נמצאו הן בתקופת הברונזה והן מאוחר יותר בתקופת הברזל. ייחודו הוא בכך שהוא מעיד על כלכלת שוק מפותחת ב"תקופת האופל". יש להדגיש שכמות כזו של כסף (8.5 ק"ג) אינה יכולה להיות "קופתו הקטנה" של מאן-דהוא. לשם השוואה, כאשר נשלח ון-אמון ממצרים לגבל לקנות עץ לבניית האסדה הקדושה של אמון-רע, נתנו לו הכהנים כחצי ק"ג זהב, וקצת פחות משלושה ק"ג כסף לצורכי המסע וביצוע העיסקה.

לבסוף, נשאלת השאלה מה יכול **המכלול הפולחני** שנמצא בשטח G ללמד אותנו על דתם או תרבותם של התושבים. הכן הפולחני הוא חפץ יחודי. בבסיסו קרועים חלונות בדמות אנשים ורקדים. מוטיב ה"רקדנים" מופיע על כלים פולחניים בארץ ישראל (ובמקומות רבים אחרים) מקדמת דנא. כנים עם "רקדנים" עשויים בטכניקת crêpe schnitt דומה במקצת נתגלו בהקשרים פלשתיים בתל קטילה ובאשדוד (Mazar 1980: 87-89). כלים אחרים מהמכלול (הגביע, למשל) מופיעים בהקשרים פולחניים ואחרים בכל רחבי ארץ-ישראל. רוב הכלים הפשוטים במכלול (כעיקר קערות, ווטיביות ואחרות) הם מטיפוסים מקומיים לדור.

מסקנות ופרשנות

הנתונים מחקר השטחים השונים וההיבטים השונים של תקופת הברזל I בדור מעלים תמונה מורכבת, שאינה נטולת סתירות. מטבע הדברים, אין תמימות דעים בין החוקרים באשר לפירוש התמונה הזאת. המסקנות שיובאו להלן הן בבחינת מסקנות ביניים והרהורים בלבד, והדעות השונות שיפורטו בשם אומדן מהוות עבורנו היפותזות עבודה להמשך המחקר.

דומה שהמסקנה הבולטת ביותר העולה מהסקירה הזו היא ההקשר הכלכלי היחודי שבו פועלת דור בתקופה זו. נראה שדור מהווה אי של יציבות כלכלית בתוך המשבר העובר על האזור כולו, ונקודת מפגש שבה נשמרים סממנים של הקוסמופוליטיות המאפיינת את תקופת הברונזה המאוחרת,

והשחקנים החדשים על בימת ההסטוריה מתחילים לטוות בה את הקשרים הבינלאומיים שיעצבו את העולם של האלף הראשון. הייחוד של דור מבחינה זו, על רקע הקרתנות והנסיגה לכלכלת-מחיה-בסיסית המאפיינות את תקופת הברזל I, עולה כמעט בכל היבט: עיור, ארכיטקטורה, מסחר וכלכלה.

מתוך התרחיש הזה נגזרות גם מסקנות אפשריות לגבי ראשית הקשרים הפניקיים במערב. המעמד המיוחד, הניסיון המסחרי, והקשרים הבינלאומיים שרכשו לעצמן ערי החוף בתקופת הברזל I על רקע הדלות הכללית של התקופה, הביא אותן לעמדת זינוק מצויינת להרפתקאות מסחריות נועזות יותר ברגע שהתבססות הממלכות של פנים הארץ סיפקה שווקים רחבים יותר למוצרי המותרות שהמסחר הזה יכול היה לספק. פתיחת השווקים של פנים-אסיה כתוצאה מהתבססות האימפריה האשורית והמגע הישיר בין האימפריה לערי החוף במאות התשיעית והשמינית דחף את היוזמות הללו לזינוק נוסף קדימה.

במערכות הקשרים של דור עם העולם החיצון בולטים במיוחד היחסים המיוחדים עם קפריסין. בקפריסין גופה נראית תמונת-הראי של היחסים הללו. קרמיקה פניקית, מטיפוסים וקבוצות המיוצגות בדור, מופיעה בקפריסין (גם אם לא בכמויות גדולות) מראשית תקופת הברזל (Gilboa, in press A). לאור מיעוט הממצא הפניקי במקומות אחרים בים התיכון קודם למאה השמינית, דומה כי יש לקבוע שהקשרים של המערב עם הלבנט (וההשפעות הפניקיות על המערב) בתקופה זו לא היו ישירים, וכי קפריסין היא הזירה העיקרית שבה התנהלו המגעים הללו.

באשר לתמורות האתניות והתרבותיות העוברות על דור, קיימות מספר דעות:

אבנר רבן פירש את הממצאים שלו מהנמל כך: את הרציף ושכבות היישוב שמעליו (ברזל¹ב) הוא משייך להתיישבות הסיקילית. מאוחר יותר מגיעים מתיישבים חדשים, אשר אינם יורדי ים באופיים (קרי: ישראלים?). אלה מוציאים את הנמל משימוש, ובונים במקומו את המבנה הגדול, שגבו אל הים. גם בשימוש באבן גיר שהובאה מהכרמל, במקום הכורכר המצוי יותר לאורך החוף, הוא רואה עדות לכך שהמתיישבים הגיעו עם מסורות בניה שאינן חופיות. באופן אלגורי, מפנה העיר את פניה מהים אל פנים הארץ.

אפרים שטרן הציע בזמנו (Stern 1990) תיאוריה שאומצה על ידי מספר חוקרים נוספים (למשל Bikai 1992), הרואה שלוש תמורות תרבותיות בדור במהלך תקופת הברזל I. נקודת המוצא של התיאוריה הזאת היא השבר התרבותי שחל לדעתו בדור, עם חורבן העיר של הברזל Iא'. שבר זה בא לידי ביטוי בהופעה של קרמיקה פניקית מטיפוס ה"זו גוני" בשכבות שאחרי חורבן זה. אי לכך, רואה שטרן את העיר של הברזל Iא' כעיר הסיקילית שבה ביקר ון-אמון. עיר זו נהרסת על ידי הפניקים אימתי אחרי 1100 לפסה"נ והרס זה הוא חלק של מסע כיבושים של הפניקים דרומה. התפשטות זו היא-היא שהביאה לכך שמכל "גויי הים" שרדו רק הפלשתים, שהתיישבו בדרום החוף. השלטון הפניקי בחוף השרון גם הוא קצר מועד, והוא נגמר עם כיבושי דוד וסיפוח האזור לממלכת ישראל, סיפוח המחזיק מעמד עד לכיבוש האשורי.

לעומת התיאוריות הללו מעמידה איילת גלבוע (Gilboa, in press A) תיזה הרואה בכל תקופת הברזל I בדור רצף התפתחותי יחיד. היא מדגישה דוקא את ההמשכיות הארכיטקטונית והקרמית

בין שכבות הברזל I' והברזל II', ומצביעה על ההבדלים הבולטים בין רצף ההתפתחות התרבותית בפלשת לבין זה הניכר בדור, לעומת הדמיון הרב בין דור לבין אתרי צפון החוף ולבנון. הופעת הקרמיקה ה"דו גונית הפניקית" בשכבות המאוחרות לשריפת העיר של הברזל I' מוסברת על ידי בכך שגם בלבנון מופיע הסגנון הזה רק לקראת אמצע המאה האחת עשרה, ושגם שם קודם להופעת הקרמיקה הדו-גונית שלב המאופיין בעיטור חד-גוני אדום. אם התרבות השלטת בדור לאורך כל תקופת הברזל היא התרבות הפניקית, נשאלת השאלה כיצד עלינו להתמודד עם האזכרה ההיסטורית של דור בהקשר לסיקילים? אולי כדאי להעלות משהו הנשייה דעות (כגון Sandars 1978) שגרסו כי לפחות חלק מ"גויי היס" (ובאופן ספציפי הסיקיליים) אינם איגאיים במוצאם כי אם צפון-טורים.

רשימת מקורות

- אהרונים, י. (תשמ"ח) *ארץ ישראל בתקופת המקרא - גיאוגרפיה היסטורית*. ירושלים: יד בן-צבי.
 ארצי, מ. (תשנ"א) המעגן מתקופת הברונזה בתל נאמי. *קדמוניות* כ"ד (93-94): 31-38.
 גלבע, א. (תשנ"ו) קיראמיקה אשורית בדור והערות למעמדה של העיר מתקופת הכיבוש האשורי. *ארץ-ישראל* כ"ה: 122-135.
 כוכבי, מ. (תשנ"ו) ארץ גשור - תולדות חבל ארץ בתקופת המקרא. *ארץ-ישראל* כ"ה: 185-214.
 לוינזון-גלבע, א. (תשנ"ב) המכלול הקרמי של דור בתקופת הכיבוש האשורי. ירושלים (עבודת מ.א., האוניברסיטה העברית).
 נווה, י. (תשמ"ט) *ראשית תולדותיו של האלפבית*. ירושלים: מאגנס.
 פינקלשטיין, י. (תשמ"ו) *הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 שטרן, א. (תשנ"ב) *דור המושל בים, ירושלים: מוסד ביאליק*.
 Anderson, W. P. (1988) *Sarepta I, The Late Bronze Age and Iron Age Strata of Area II, Y. Philadelphia*.
 Balensi, J. (1980) *Les fouilles de R. W. Hamilton à Tell Abu Hawam - Niveaux IV & V (1650 - 950 env. a J.C.)*. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Strasbourg.
 Bikai, P. M. (1978) *The Pottery of Tyre*. Warminster.
 Bikai, P. M. (1992) The Phoenicians. in: W. A. Ward & M. S. Joukowsky (eds.) *The Crisis Years: The 12th Century B.C. from Beyond the Danube to the Tigris*. Iowa, pp. 132-141.
 Briand, J., & J. B. Humbert (1980) *Tell Keisan (1971-1976): Une citée phénicienne en Galilée*. Paris.
 Dahl, G. (1915) The Materials for the History of Dor *Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences* 20: 1-181.

Dothan, M. & T. Dothan (1992) *Peoples of the Sea*. New York.

Esse, D. L. (1992) The Collared Rim Pithos at Megiddo: Ceramic Distribution and Ethnicity.

JNES 5: 81-103.

Finkelstein, I. (1996) The Archaeology of the United Monarchy: An Alternative View. *Levant* 28:

177-187.

Gilboa, A. (1989) New Finds at Tel Dor and the Beginning of Cypro-Geometric Pottery

Import to Palestine. *IEJ* 39: 204-218.

Gilboa, A. (1995) The Typology and Chronology of the Iron Age Pottery and the Chronology of Iron Age Assemblages. Chp. 1 in: E. Stern et al. *Excavations at Tel Dor, Final Report,*

Volume 1b: Areas A and C: The Finds (Qedem Reports 2) Jerusalem.

Gilboa, A. (in press A) Iron Age I Pottery Evolution at Dor - Regional Contexts and the Cypriote Connection. In: S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern (eds.) *Proceedings of the International Congress - Mediterranean Peoples in Transition, Thirteenth - Tenth Centuries B.C.E.* Jerusalem.

Gilboa, A. (in press B) The Significance of the "Wavy-Line" Pithoi Along the SyroPalestinian Littoral - With Reference to the Tel Dor Pithoi In: S. R. Wolff, (ed.) *Studies in the Archaeology of Israel & Neighboring Lands in Memory of Douglass L. Esse* Chicago.

Holladay, J. S. (1990) Red Slip, Burnish, and the Solomonic Gateway at Gezer. *BASOR* 277/278: 23-70.

Koehl, R. B. (1985) *Sarepta III, The Imported Bronze and Iron Age Vases from Area II*, X. Beirut.

Mazar, A. (1980) *Excavations at Tell Qasile, Part I - The Philistine Sanctuary: Architecture and Cult Objects*, Qedem 12 Jerusalem.

Mazar, A. (1985) *Excavations at Tell Qasile, Part II - The Philistine Sanctuary: Various Finds, The Pottery, Conclusions, Appendixes*, Qedem 20 Jerusalem.

Moscatti, S. (1988) *The Phoenicians* Milan.

Muhly, J. D. (1985) Phoenicia and the Phoenicians. In: *Biblical Archaeology Today. Proceedings of the International Congress on Biblical Archaeology*. Jerusalem.

Pritchard, J. B. (1975) *Sarepta - A Preliminary Report on the Iron Age (Museum Monographs, The University Museum, University of Pennsylvania)*. Philadelphia.

Raban, A. (1987) The Harbor of the Sea Peoples at Dor. *Biblical Archaeologist* 50.

- Raban, A. (1995) Dor Yam: Maritime and Coastal Installations at Dor in their Geomorphological and Stratigraphic Context; chp. 9 in: E. Stern et al. *Excavations at Tel Dor, Final Report, Volume Ia: Areas A and C, Introduction and Stratigraphy (Qedem Reports 1)* Jerusalem.
- Sanders, N. K. (1978) *The Sea Peoples*. London.
- Scheepers, A. (1991) Anthroponymes et Toponimes du Récit D'ounamon. in: E. Lipinski (ed.) *Studia Phoenicia XI: Phoenicia and the Bible*. Leuven, pp. 17-83..
- Sharon, I. (1995) The Stratigraphy of Areas A and C, Chp. 5 in: E. Stern et al. *Excavations at Tel Dor, Final Report, Volume Ia: Areas A and C, Introduction and Stratigraphy (Qedem Reports 1)* Jerusalem.
- Stager, L. E. (1995) The Impact of the Sea Peoples in Canaan. in: T. E. Levy (ed.) *The Archaeology of Society in the Holy Land*. London, pp. 332-348.
- Stern, E. et al. (1995) *Excavations at Tel Dor, Final Report, Volume Ia: Areas A and C, Introduction and Stratigraphy (Qedem Reports 1)* Jerusalem.
- Stern, E. & I. Sharon (1986) Tel Dor 1985 in: Notes & News, *IEJ* 36: 101-104.
- Stern, E. & I. Sharon (1993) Tel Dor 1992 - Preliminary Report *IEJ* 43: 126-150.
- Stern, E. & I. Sharon (1994) Tel Dor 1993 - Preliminary Report *IEJ* 44: 26-36.
- Stern, E. (1990) New evidence from Dor for the First Appearance of the Phoenicians Along the Northern Coast of Israel. *BASOR* 279:27-33.
- Stern, E., A. Gilboa & I. Sharon (1992) Tel Dor 1991 - Preliminary Report *IEJ* 42: 34-46.
- Stern, E., J. Berg & I. Sharon (1991) Tel Dor 1988-1989 - Preliminary Report *IEJ* 41: 46-61.
- Stern, E., J. Berg, A. Gilboa, I. Sharon & J. Zorn (in press) The Fourteenth and Fifteenth Seasons of Excavations at Tel Dor (1994-1995) - Preliminary Stratigraphic Report. *IEJ*.
- Stern, M. (1984) *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*. Vol. 4. Jerusalem.
- Stewart, A. (1993) A Death at Dor, *BAR* 19/2 pp. 30-37
- Stieglitz, R. R. (1990) The Geopolitics of the Phoenician Littoral in the Early Iron Age. *BASOR* 279: 9-13.
- Waldbaum, J. C. (1994) Early Greek Contacts with the Southern Levant, ca. 1000-600 B.C.: The Eastern Perspective *BASOR* 293: 53-66.
- Ward, W. A., & M. S. Joukowsky (eds.) (1992) *The Crisis Years: The 12th Century B.C. from Beyond the Danube to the Tigris*. Iowa.